

SIÊU HƯ CẤU VÀ HIỆU ỨNG DROSTE TRONG TIỂU THUYẾT *NẾU MỘT ĐÊM ĐÔNG CÓ NGƯỜI LỮ KHÁCH CỦA ITALO CALVINO*

Nhận bài:

15 – 06 – 2020

Chấp nhận đăng:

04 – 09 – 2020

<http://jshe.ued.udn.vn/>

Nguyễn Phương Khánh

Tóm tắt: Tiểu thuyết *Nếu một đêm đông có người lữ khách* được xem là một trong những tác phẩm vĩ đại nhất của nhà văn Ý Italo Calvino xuất bản năm 1979, mang phong cách hậu hiện đại, với cấu trúc truyện lồng khung, kể về chuyện một người đang cố đọc hết cuốn sách có tên y hệt. Phần lớn nội dung câu chuyện được viết theo lời kể ở ngôi thứ hai, có nghĩa “bạn” (Người đọc) là nhân vật chính của tiểu thuyết. Lồng ghép bên trong có mười mẩu chuyện (những phần dang dở của các cuốn tiểu thuyết khác nhau) được đọc bởi nhân vật chính khiến bối cảnh, người kể chuyện và phong cách kể chuyện liên tục chuyển đổi. *Nếu một đêm đông có người lữ khách* thực sự là minh họa điển hình cho kiểu văn chương siêu hư cấu và chủ nghĩa hậu hiện đại. Cuốn tiểu thuyết là một trò chơi văn bản với các kĩ thuật khác nhau như hạn chế vai trò tác giả, đưa người đọc tham gia vào cốt truyện, cấu trúc mở, phi tuyến tính, phân mảnh, đa bội hóa và liên văn bản. Bằng cách sử dụng hiệu quả các thủ pháp này, Calvino giải kiến tạo hình thức tiểu thuyết truyền thống và tạo ra một cấu trúc mới, trong đó bao gồm song song quá trình viết và đọc văn bản. Calvino đóng vai trò là bậc thầy sáng tạo trò chơi, người điều khiển được cả nhân vật và độc giả, những người vốn bị đẩy vào cuốn tiểu thuyết giống như trò chơi này. Bài viết tập trung phân tích các đặc trưng siêu hư cấu, hiệu ứng Droste và tinh thần giải cấu trúc biểu hiện trong tác phẩm *Nếu một đêm đông có người lữ khách*, thông qua đó đi đến nắm bắt được trò chơi ngôn ngữ và các thủ pháp kể chuyện của nhà văn, khám phá được diễn ngôn siêu hư cấu của Calvino.

Từ khóa: siêu hư cấu; hiệu ứng Droste; hậu hiện đại; vai trò của người đọc; giải cấu trúc; cái chết của tác giả.

1. Mở đầu

Italo Calvino (1923 - 1985), người Ý, là một trong những nhà văn quan trọng nhất của thế kỉ XX. Ông nổi tiếng với nhiều sáng tác văn chương và tiểu luận phê bình có phong cách đặc biệt. Hành trình vào thế giới nghệ thuật của Italo Calvino là cuộc trải nghiệm những cảm giác mới lạ và kì thú trong trò chơi ngôn ngữ của tác giả. Hiện nay, nhiều tác phẩm của ông đã được dịch sang tiếng Việt: *Ngài Palomas*, *Nam tước trên cây*, *Hiệp sĩ không hiện hữu*, *Tử tước chế độ*, *Những thành phố vô hình*, *Nếu một đêm đông có người lữ khách*,... Tuy vậy, các nghiên cứu về Italo Calvino ở Việt Nam cho đến nay vẫn cực kì hãn hữu, có lẽ vì văn phong kiểu *lối đi mạng*

*nhện*¹, trò chơi ngôn từ và sức nặng tư tưởng hay bởi thị hiếu văn chương của chúng ta đang ở một hướng khác?

Nhắc đến sự nghiệp của Italo Calvino, hầu như rằng cuốn *Nếu một đêm đông có người lữ khách*, xuất bản vào năm 1979, sẽ được nêu tên đầu tiên bởi sự mới mẻ, khác biệt trong lối kể chuyện. Những ai lần đầu cầm cuốn sách này (mà chưa từng nghe bất cứ *review* nào) sẽ cảm thấy bất ngờ, băn khoăn, bởi ta cứ ngỡ mình đang muốn đến với một chuyện hư cấu thì tiểu thuyết lại cố thức tỉnh ta, nó thẳng thừng tuyên bố ngay từ đầu truyện rằng nó là câu chuyện về việc đọc: “Bạn sắp bắt đầu

* Tác giả liên hệ

Nguyễn Phương Khánh

Trường Đại học Sư phạm - Đại học Đà Nẵng

Email: phuongkhanh2803@gmail.com

¹Tên một tiểu thuyết của chính Italo Calvino (*Il sentiero dei nidi di ragno*, 1947).

đọc cuốn tiểu thuyết mới *Nếu một đêm đông có người lữ khách* của Italo Calvino. Hãy thư giãn. Tập trung. Xua mọi ý nghĩ khác đi. Hãy để thế giới quanh bạn nhạt nhòa đi...” (Calvino, 2011). Người đọc trở thành trung tâm của truyện kể, hay đúng hơn là một mạng lưới các truyện kể đủ kiểu loại. Người đọc bị tác giả nắm lấy, “lôi tuột” vào trò chơi vô hình không hề có tính giải trí chút nào.

Trần thuật câu chuyện ở ngôi thứ hai, Calvino giúp người đọc thấy rằng những gì họ sắp được đọc chỉ là một cuốn tiểu thuyết, chỉ là hư cấu không có thực tạo nên một trò chơi mang đậm sự tương tác giữa người chơi và người tạo ra trò chơi. Sau cách mở đầu độc đáo ấy, trò chơi của Calvino càng lộ diện khi tác giả với tư cách là người trần thuật đề nghị người đọc đồng nhất với nhân vật “bạn” ở ngôi thứ hai: “Cho đến giờ cuốn sách đã cẩn thận để ngỏ cho Người đọc đang đọc cái khả năng đồng nhất bản thân mình với Người đọc đang được đọc: chính vì vậy anh ta không được đặt tên bởi một cái tên sẽ tự động khiến anh ta trở nên tương đồng với Ngôi thứ ba, hay là một nhân vật (trong khi đó thì bạn, người ở Ngôi thứ ba, thì lại cần được đặt cho một cái tên, Ludmilla), thế nên anh ta vẫn được giữ là một đại từ, trong trạng thái trừu tượng của các đại từ, thích hợp với bất cứ thuộc tính và bất cứ hành vi nào” (Calvino, 2011). Đó là mở màn cho một mê lộ. Cấu trúc văn bản trở thành cấu trúc của một trò chơi ngôn ngữ. Đó cũng chính là sự sáng tạo trong siêu tiểu thuyết của Calvino một trò chơi cuốn người đọc phải theo nó, mãi miết đi tìm cái chân lí sâu xa mà tác giả gửi gắm trong tác phẩm của mình. Một cuốn tiểu thuyết một khi đã bước vào sẽ muốn bước tiếp, như, Calvino cũng đã cảnh báo ngay từ đầu, chỉ khi đọc hết ta mới nghiệm ra rằng có lẽ trước khi bước vào mê lộ ấy, chúng ta phải cần cuộn chỉ của Ariadne².

2. Tiểu thuyết *Nếu một đêm đông có người lữ khách* - trò chơi siêu hư cấu, lối vào hậu hiện đại của Calvino

Tiểu thuyết *Nếu một đêm đông có người lữ khách* được xem là siêu tiểu thuyết, siêu hư cấu *metafiction* vì Italo Calvino lồng ghép bên trong cuốn tiểu thuyết là những cuốn tiểu thuyết khác - mỗi cuốn tiểu thuyết lại bị phân rã và đứt quãng. Cuốn sách được viết bằng phong cách hậu hiện đại, phá vỡ mọi quy tắc của một cuốn tiểu thuyết truyền thống. Thực ảo đan xen, chồng xếp nhiều văn bản bởi vậy câu chuyện như dẫn dắt người đọc vào một cơn mơ, ở đó người ta luôn hoài nghi về mọi thứ. Nó vừa là một hư cấu nhiều tầng lớp, lại vừa là một lí luận về sự đọc, về sự tồn tại của việc đọc, người đọc cũng như việc xuất bản và tồn tại của những tác phẩm văn học.

Câu chuyện tường thuật việc một người đang đọc một cuốn sách tên là *Nếu một đêm đông có người lữ khách*. Người đọc ra hiệu sách và mang về cuốn *Nếu một đêm đông có người lữ khách* của Italo Calvino, đọc phần đầu có nội dung giết gân về một người lữ khách ở ga xe lửa, nhưng đến đoạn cao trào thì cuốn sách bị dừng lại đột ngột. Người đọc nhận ra đây là bản in lỗi, vì chỉ đến trang 30 thì phần còn lại bị lặp nguyên như đoạn đầu. Anh ta trở lại hiệu sách để phần này thì biết rằng có sự trộn lẫn bên trong ruột sách với một ấn phẩm khác của nhà văn người Ba Lan tên Tadzio Bazakbal (cuốn *Ở ngoại vi thành Malbork*). Vậy ra, cuốn sách mà anh ta đã khởi sự đọc say mê hóa ra không phải của Calvino, thế nên anh ta quyết định lấy một bản sách khác mà người bán sách cam đoan đây chính là bản đầy đủ của Bazakbal. Nhưng khi mở cuốn sách số 2 này, anh ta nhận ra nội dung chẳng liên quan gì đến phần anh ta đã đọc - một cuốn hoàn toàn mới - kể về một vùng đất hư cấu tên Cimmeria. Cuốn này một lần nữa, lại bị lỗi, cứ hai trang in thì lại chèn hai trang trắng, và nội dung, nhân vật cũng bị thay đổi. Người đọc và Người đọc Nữ, Ludmilla, đến khoa Ngôn ngữ và Văn chương Bothno-Ugar ở một trường đại học tìm giáo sư Uzzi-Tuzii để tìm hiểu (nơi đây họ gặp Người không đọc, Imerio). Qua giáo sư, họ biết rằng, hóa ra cuốn sách số 2, của Bazakbal, trên thực tế, là một cuốn tiểu thuyết viết bằng tiếng Cimmerian của Ukko Ahti, tác phẩm duy nhất còn lại của nhà văn đầy triển vọng này. Nhưng nó có một tiêu đề khác: *Cúi mình trên triển dốc...* Cứ thế, tiểu thuyết dài ra với hàng loạt nhảy cóc từ chuyện

²Công chúa xứ Crete trong thần thoại Hy Lạp, người đã đưa cuộn chỉ cho anh hùng Theseus để chàng đi vào mê cung của vua Minos và tiêu diệt quái vật Minotaur.

này sang chuyện kia, trong đó, các chương đánh số được người kể chuyện ở ngôi thứ hai tường thuật với người đọc những gì anh ta chuẩn bị đọc trong chương tiếp theo. Mười chương không được đánh số là những phần dở dang của những tiểu thuyết khác nhau. Đó là câu chuyện phăng phất màu trinh thám kể về hai người lữ khách liên quan đến một tổ chức bí mật nào đó đang tìm cách hoán đổi vali cho nhau trong tiểu thuyết *Nếu một đêm đông có người lữ khách*, hay là về đôi tình nhân cố gắng phi tang một cái xác trong cuốn *Nhìn xuống bóng tối đang dần dày đặc*, hoặc trong cuốn *Trong mạng lưới những đường xoắn xuýt* lại là câu chuyện của một giảng viên bị ám ảnh bởi tiếng chuông điện thoại, tình cờ nhận được một cuộc gọi kì lạ và câu chuyện đứt đoạn đột ngột, không bao giờ biết được phần kết ở những cuốn tiểu thuyết khác như *Ở ngoại vi thành Malbork*, *Cúi mình trên triển dốc*, *Không sợ gió hay chóng mặt*, *Trong mạng lưới những đường giao cắt*, *Trên thảm lá sáng ánh trăng*, *Quanh huyết mộ trống*, *Câu chuyện nào dưới kia chờ đoạn kết của mình?*. Mười mảnh rời này được nối lại với nhau thông qua một câu chuyện về Người Đọc (*the Reader*) đang cố thực hiện công cuộc tìm kiếm một tác phẩm hoàn chỉnh.

Sự đan cài rất nhiều các mảnh vỡ truyện kể khác nhau khiến người đọc cảm thấy rối tung. Nhưng kì thực, sau những hoang mang ban đầu, người đọc dần nhận ra mình chính là nhân vật chính của cuốn sách. Từ câu mở đầu kì lạ như một cuộc đối thoại của nhà văn với bạn đọc, cho đến việc nhà văn dẫn vào trung tâm của vấn đề - này nhé, “bạn” đang đọc *Nếu một đêm đông có người lữ khách* của Calvino và phát hiện lỗi trong bản in: “Quý tha ma bắt! Từ trang 32 bạn quay ngược về trang 17! Bạn cứ ngỡ đây là một nét tinh tế trong phong cách tác giả, nhưng kì thực chỉ là lỗi của nhà in...” (Calvino, 2011). Lật ngược lại vấn đề, ta mới phát hiện ra toàn bộ câu chuyện đều sai lầm. Thay vì vút tồng cuốn sách kèm theo sự hiếu kì muốn biết số phận của người lữ khách, ta lập tức chạy ủa ra hiệu sách và bắt gặp nàng Ludmilla - một người đọc nữ cũng rơi vào hoàn cảnh tương tự. Thông qua Ludmilla, bạn gặp được Lotaria - em gái nàng, Irnerio - người không đọc,... Và cứ thế, trong câu chuyện này lại mở ra một câu chuyện khác một cách logic như việc cuốn sách này được lồng vào bìa cuốn sách kia hay là những trang cuối đã bị thất lạc, các nhân vật liên hệ với nhau trong suốt hành trình đi tìm cái kết trong mười cái mở đầu. Thế nên, chính bản thân người

đọc phải tự soi rọi, tìm tòi để khám phá hết những bí ẩn đằng sau sự hư cấu rối ren này. Tác giả tạo ra một trò chơi văn chương mà ở mỗi mở đầu đều là một câu hỏi khiến người đọc phải trả lời đồng thời cũng chính là thử thách mà Calvino muốn thực hiện để khẳng định tài năng của mình, viết siêu tiểu thuyết nhưng vẫn giữ được mạch câu chuyện như lúc mới bắt đầu. Vì thế, chúng ta nhận thấy, *Nếu một đêm đông có người lữ khách* còn là một cuộc tranh luận không ngừng về sự viết và sự đọc, ở đó các nhân vật Irnerio, Ludmilla, Lotaria là những người đại diện cụ thể cho người đọc sách nói chung. Nhân vật Lotaria luôn cho rằng việc chị mình đọc hết tiểu thuyết này đến tiểu thuyết khác nhưng không bao giờ làm rõ được vấn đề là lãng phí thời gian. Irnerio thì tự mình học cách không đọc gì cả. Riêng nhân vật Ludmilla - người đọc Nữ - lại luôn giữ quan điểm “đọc là tiến về phía cái gì đó sắp sửa hiện hữu xong chưa ai biết nó sẽ là gì?” (Calvino, 2011). Cũng như vậy, Sinas Flannery dường là đại diện cho tác giả, đôi khi chính anh ta cũng phân vân không biết mình nên là nhà văn mất chữ hay nhà văn phu chữ với các tác phẩm đầy những nghĩa ẩn mật.

Trong công trình *Siêu hư cấu - Lí thuyết và thực hành của tiểu thuyết tự nhận thức*, tác giả Patrick Waugh nêu ra rằng tiểu thuyết siêu hư cấu có xu hướng được xây dựng theo nguyên tắc đối lập cơ bản và bền vững: xây dựng một ảo ảnh hư cấu (*fictional illusion*) và bóc trần ảo ảnh đó. Điều này có nghĩa là trong tác phẩm đã tích hợp cả hai quá trình: vừa viết (sáng tác một hư cấu - một tiểu thuyết) vừa chỉ ra quá trình tạo ra tiểu thuyết đó. Hai diễn trình này được nắm bắt cùng với nhau, được phân định thành hai phân tuyến là: giải thích (*interpretation*) và giải kiến tạo (*deconstruction*) (Waugh, 1984). Và như thế, trong một tác phẩm siêu hư cấu, chúng ta nhận ra ít nhất có hai thế giới đang chồng xếp lên nhau. Một thế giới các sự kiện, nhân vật không có thực, đang được sáng tạo bởi một ai đó - tác giả; nhưng đến lượt ai kia đó cũng nhận ra, mình cũng không hiện hữu tự do mà cũng là hư cấu của một đối tượng khác nữa.

Ngay từ khi mở đầu ta biết rằng dự ý của tác giả là đang cố nhắc nhở người đọc là những gì họ đang đọc chỉ là giả tưởng, hư cấu “Bạn sắp bắt đầu đọc một cuốn tiểu thuyết mới *Nếu một đêm đông có người lữ khách* của Italo Calvino” (Calvino, 2011). Nhưng chính Italo

Calvino lại lựa chọn ngôi kể thứ hai³ đồng hành cùng ngôi kể thứ nhất khiến độc giả cảm thấy mơ hồ, bối rối khi tiếp nhận. Một mặt, người đọc được rào trước rằng họ chuẩn bị bước vào thế giới hư cấu của Calvino, nhưng mặt khác, nhà văn như thể đã biết trước người đọc đang làm gì, sẽ làm gì và cần phải làm gì. Họ bắt đầu bị bắt buộc phải lựa chọn hoặc là từ bỏ thực tại để đi vào thế giới hư cấu của hoặc ngược lại. Dường như ở đây ranh giới giữa thực ảo bị xóa nhòa đến mức không thể phân biệt. Lòng trong cuốn tiểu thuyết *Nếu một đêm đông có người lữ khách* là mười mở đầu của mười văn bản khác, tức các văn bản đó chỉ xuất hiện đoạn mở đầu và chắc chắn rằng chúng ta không thể tìm ra hồi kết ở các phần sau. Từ việc Người đọc qua quá trình đọc nhận ra cuốn sách mình đang đọc bị lỗi và tìm đến nhà bán sách để tìm được nguyên nhân, rồi nhân đó quen được Người đọc Nữ tên là Ludmila, sau cuộc gặp gỡ ngẫu nhiên của những con người yêu đọc sách dần mở ra hàng loạt những cuộc truy tìm có thể nói là vất vả, khó khăn những phần cuối của các tác phẩm mà họ đọc dang dở. Thậm chí Người đọc phải bôn ba đến tận Ataguitania để săn tìm kẻ giả mạo cuốn tiểu thuyết có tên là Ermes Marana để rồi lại bị bắt làm tù nhân và rồi trở thành người quản lý thư viện của các tù nhân... Như vậy, hàng loạt sự kiện hư cấu hiện lên từ sự việc này đưa đẩy đến sự việc khác một cách dồn dập làm cho chúng ta sẽ bị lầm tưởng giữa cái thực và cái ảo. Chỉ xuất phát từ việc thực tế Người đọc đã đi đến thư viện, Italo Calvino mở lối dẫn chúng ta lạc vào một chuỗi sự kiện có thể xem là “nửa tỉnh, nửa mơ”. Như vậy, ta thấy được mối quan hệ giữa thực tại và hư cấu cũng như bản chất của cả hai. Hư cấu về một thực tại cuối cùng để đi đến việc phơi bày thực tại như là hư cấu.

Khi nhắc đến siêu hư cấu *metafiction*, chúng ta nghĩ đến chủ nghĩa hậu hiện đại. Tinh thần của chủ nghĩa hậu hiện đại tập trung xoay quanh lối viết mang tính chất trò chơi nhằm giễu nhại, mỉa mai đồng thời phá vỡ cấu trúc của ngôn ngữ chính thống. Đọc *Nếu một đêm đông có người lữ khách*, ta bắt gặp sự giễu nhại về mối quan hệ

của văn chương với việc kiểm duyệt, xuất bản, sự áp bức chính trị và đời sống xã hội đậm tính tiêu dùng khiến “sự viết” không còn là một hoạt động nghệ thuật nữa, thay vào đó là những toan tính về tiền tài, danh vọng. Tác giả đã lột tả được bức tranh về văn chương trong sự phát triển ngày một lớn mạnh của cơ cấu thị trường, nền văn minh khoa học kỹ thuật của nhân loại một cách hài hước và cũng đầy sự trở trêu. Ở chủ nghĩa hậu hiện đại, người đọc cũng được trải nghiệm hư cấu chỉ bằng những khởi đầu mà không có kết thúc. Không có đại tự sự, chỉ có sự soi chiếu của các “mảnh vỡ”. Có thể nói hành trình đi tìm kiếm những câu chuyện còn dang dở hay nói cách khác là tìm kiếm sự đọc một cách trọn vẹn giúp người đọc có được những chiêm nghiệm chân thực các mối liên hệ giữa các nhân vật và biến cố xảy ra, nhận ra được bản chất của sự đọc... thông qua những cuộc truy đuổi đến cùng những mạng lưới chằng chịt văn bản chồng lên văn bản của chính mình. Tác phẩm vì thế được vận hành bằng hình thức “đa kết”, không có duy nhất một kết thúc, và cũng không có một kết thúc thật sự. Nhà văn không “khóa” người đọc vào một vùng đã được định sẵn. Cuốn tiểu thuyết chỉ có một nhan đề, nhưng thực chất bên trong là sự lắp ghép nhiều cuốn tiểu thuyết khác nhau - một cuốn “*tiểu thuyết thậm phồn*”, một *hypertext*. Văn chương rốt cuộc là sự viết lại những văn bản hiện tồn. Bởi thế, *Nếu một đêm đông có người lữ khách* có thể là một cuốn tiểu thuyết, hoặc là vô số cuốn sách khác nhau được tập hợp lại, hoặc thực sự chỉ là mở đầu của một cuốn khác... Như trong chương 11 của tác phẩm có ghi lại cuộc trò chuyện của bảy người đọc, trong đó đầu tóm tắt cả nhan đề các tiểu thuyết có trong cuốn sách bằng lời của người đọc thứ sáu:

“*Nếu một đêm đông có người lữ khách, ở ngoại vi thành Malbork, cúi mình trên triền dốc, không sợ gió hay chóng mặt, nhìn xuống bóng tối đang dần dày đặc, trong mạng lưới những đường xoắn xuýt, trong mạng lưới những đường giao cắt, trên thảm lá sáng ánh trắng quanh huyết mộ trống, “Câu chuyện nào dưới kia đang chờ đoạn kết của mình?”, ông hỏi, thấp thòm chờ nghe chuyện.*” (Calvino, 2011).

3. Hiệu ứng Droste và tinh thần giải cấu trúc của Italo Calvino trong tiểu thuyết

Nếu một đêm đông có người lữ khách như là một tiểu thuyết truyện trong truyện, một kiểu lồng khung

³Bản dịch tiếng Anh của tác phẩm này sử dụng đại từ “you” (“*You are about to begin reading Italo Calvino's new novel, If on a winter's night a traveler. Relax. Concentrate...*” (Calvino, 1981).

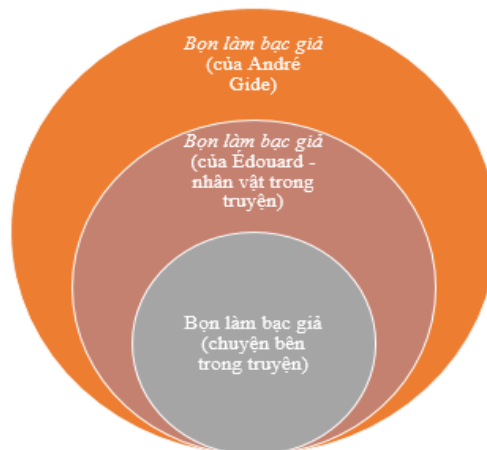
(frame story) như *Nghìn lẻ một đêm*. Nhưng Calvino không liên kết các câu chuyện trong đó bằng một con đường duy nhất, nó thực sự là *mạng lưới những đường xoắn xuyến*, hiện thực - hư cấu chằng chịt vào trong mớ hư cấu hỗn độn. Nó là chuyện - về - chuyện, truyện kể nói về chính nó, hư cấu trên một hư cấu khác, trộn lẫn, xóa nhòa, vừa cuốn người đọc vào những tình tiết nhà văn sáng tạo, vừa thức tỉnh họ bằng việc liên tục nhắc nhở rằng một cuốn sách khi viết ra phải chịu tác động từ rất nhiều yếu tố, người viết và cả độc giả đều gặp phải những vấn đề liên quan. Thế nên, như đã nói ở trên, nó là một *metafiction*, một *hypertext* với vô số các lớp văn bản lồng/ chồng nhau.

Một trong những hiệu ứng đặc trưng của lối viết này là hiệu ứng *Droste*, thuật ngữ gắn với nhiếp ảnh, hội họa, một kỹ thuật thiết kế ảnh lồng ghép bản sao của chính nó ngay bên trong, nhưng với kích thước nhỏ hơn. Có nghĩa là người xem được chiêm ngưỡng hai phiên bản chỉ khác nhau về kích thước ngay trong một bức hình. Nguồn gốc của khái niệm *Droste Effect* lấy từ hình ảnh quảng cáo cho bột ca cao Droste, một thương hiệu của Hà Lan, do họa sĩ Jan Misset thiết kế và công bố năm 1904. Trên vỏ hộp cacao Droste có hình một cô y tá cầm khay, trên đó có một cốc sô cô la và một hộp cacao có y chang hình ảnh như vậy (xem Hình 1)⁴.

Hình 1. Vỏ hộp Cacao Droste

Hiệu ứng *Droste* là một hiệu ứng đặc trưng của hình học Đệ quy (hình trong hình). Trong nghệ thuật phương Tây, người ta hay nhắc đến hiệu ứng này gắn với kỹ thuật tạo ra những bản sao hình ảnh đặt trong chính nó, sử dụng không chỉ trong hội họa, nhiếp ảnh mà rộng hơn có thể là văn học hay phim truyện. Đó chính là kỹ thuật chèn truyện trong truyện, một phiên bản hiện hữu lồng ghép, một sự tái sinh vô hạn dẫn tới liên văn bản. Người ta còn sử dụng các khái niệm tương tự để diễn tả kỹ thuật này, chẳng hạn trong tiếng Pháp có thuật ngữ *Mise en abyme*, một kiểu trò chơi ngôn ngữ, các lớp văn bản phụ phản chiếu lẫn nhau, lồng trong một chuỗi vô hạn tuần hoàn, lấy dẫn chứng tiêu biểu từ tiểu thuyết *Bọn làm bạc giả* của nhà văn Pháp André Gide. Trong đó, André Gide xây dựng một chuỗi truyện lồng nhau cùng với kỹ thuật lồng gương trong khắc họa nhân vật (Bernard) (xem Hình 2). Điều này tương tự như J.L.Borges viết truyện ngắn *Công viên những lối đi rẽ hai ngã*, trong đó cuộc trốn chạy và nỗ lực truyền tin của điệp viên Vũ Tuấn sẽ dẫn đến cuốn sách có tên *Công viên những lối đi rẽ hai ngã* của cụ cố Thôi Bân. Hoặc một hậu nhân đời thứ 6 của dòng họ Buendia đã đọc được toàn bộ gia phả, nguồn gốc của dòng họ và thân phận chính mình trên tấm da thuộc của Melquiades. Hay là chuỗi lặp độc đáo trong truyện *Những thảo viên nối liền* của Julio Cortazar, miêu tả một người đang ngồi đọc cuốn sách hấp dẫn về một kẻ sát nhân đang tiến vào ngôi nhà, bên trong có người ngồi trên ghế đọc sách y hệt như mở đầu.

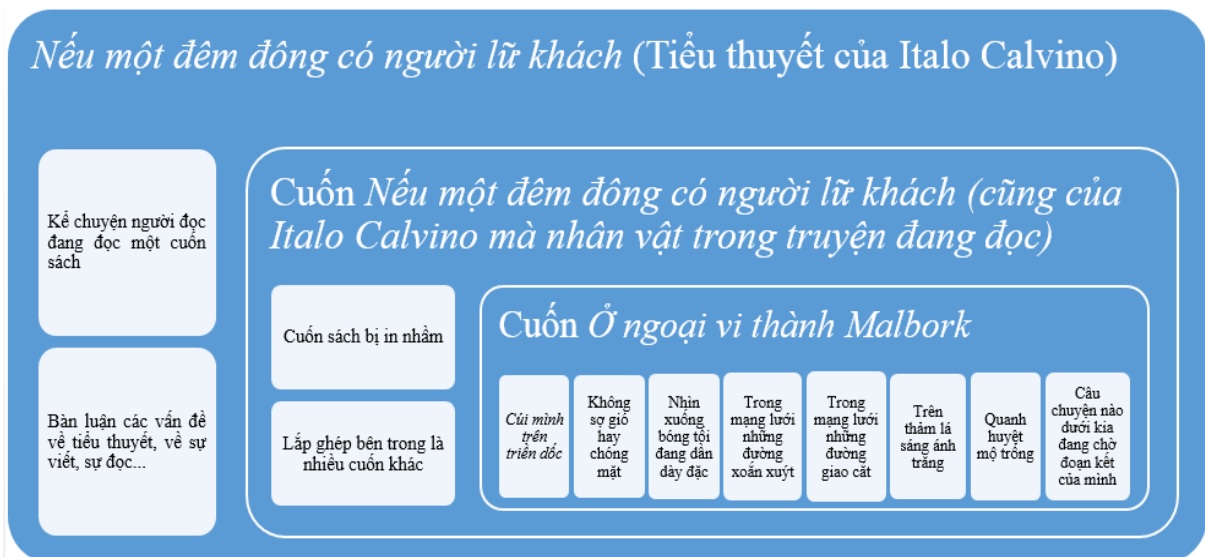

Hình 2. Mô hình cấu trúc lồng khung mạng hiệu ứng Droste trong tiểu thuyết "Bọn làm bạc giả" của André Gide

⁴Nguồn: https://en.wikipedia.org/wiki/Droste_effect.

Trong *Nếu một đêm đông có người lữ khách*, Italo Calvino giả vờ biến mình thành kẻ quan sát, theo dõi việc đọc của độc giả, kể lại một quá trình đọc - tưởng tượng, rồi từ đó bày tỏ các quan điểm về sự viết, sự đọc, sự xuất bản hay kiểm duyệt,... Lòng trong tác phẩm ít nhất là 10 tiểu thuyết khác nhau, nếu như chưa kể cuốn thứ 11 là cuốn có mở đầu gồm tất cả các nhan đề 10 cuốn kia ghép lại (phần được đánh số [11] đã nhắc đến cuốn này). Nhưng cái hiệu ứng Droste mà cuốn tiểu thuyết này tạo ra lại mang một kiểu dạng khác. Thoạt nhìn bên ngoài, với sự lắp ghép nhiều phần khác nhau của các truyện kể khác nhau, trong đó có cuốn sách mà nhan đề và tác giả trùng tên với tác phẩm, chúng ta tưởng có thể đi con đường của chủ nghĩa cấu trúc để giải mã và tiến tới khả năng nắm bắt được tuyên ngôn về một lối kể chuyện mới. Song, đó là “cú lừa” không hồi kết. Bởi tất cả câu chuyện đều bị “treo”, chỉ có một chương dở dang, và luôn bị đảo lộn bên trong bởi sự nhầm lẫn lớp vỏ/ bìa. Vì thế, *Nếu một đêm đông có người lữ khách* bị biến thành cuốn tiểu thuyết của Ba Lan mang tên *Ở ngoại vi thành Malbork*, và cảm giác nghi ngờ về hiện thực được phản ánh bên trong lại dẫn tới cú nhảy vào vùng truyện giả tưởng với một xứ sở Cimmeria, để rồi một lần nữa lại được “đỉnh chính”: “... chính cuốn tiểu thuyết ấy, nhưng chả phải nó chưa hoàn thành, và nó viết không phải bằng tiếng Cimmeria mà là tiếng Cimbria; nhan đề về sau bị đổi thành *Không*

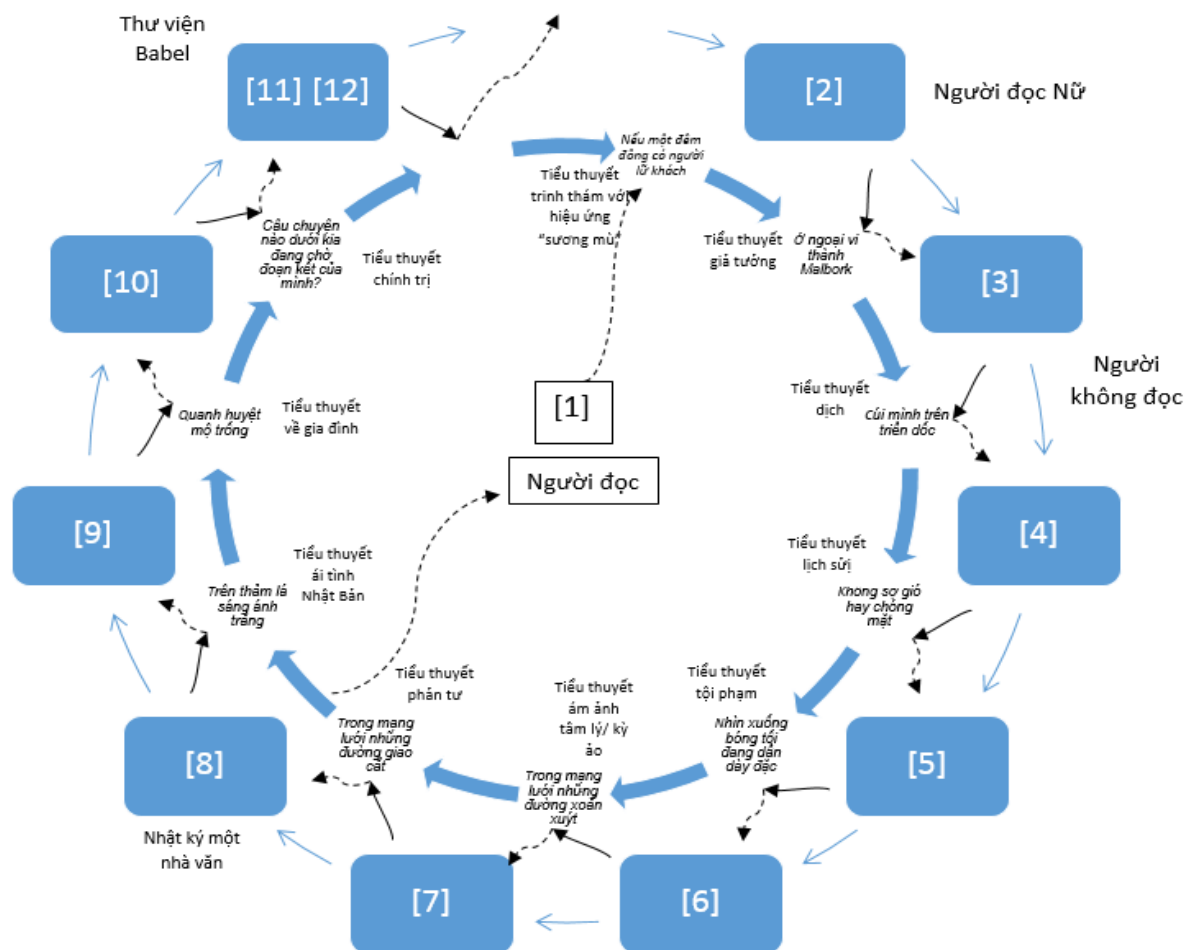
sợ gió hay chóng mặt, và tác giả kí bằng một bút danh khác, Vorts Viljandi” (Calvino, 2011). Hay cuốn *Trong mạng lưới những đường giao cắt* có tới hai phiên bản, bìa giống nhau nhưng bên trong là hai nội dung hoàn toàn khác biệt, và có thể còn nhiều cuốn tương tự, một sự giả trá tên tuổi nhà văn, mà thực chất là các truyện khác nhau được viết nên bởi những tác giả Nhật Bản xa lạ, ít tên tuổi. Hoặc ngay ở phần được đánh số [8], ta lại đọc nhật kí của một nhà văn có tên Silas Flannery, người mà trước đó được kể là tác giả cuốn bestseller *Trong mạng lưới những đường xoắn xuýt* và *Trong mạng lưới những đường giao cắt*, lại ghi một dự định viết cuốn tiểu thuyết mà nhân vật chính là Người đọc, y hệt như chuyện kể của Italo Calvino. Các phiên ảnh cứ nhân lên kiểu này cho đến phút cuối cùng thì hóa ra tất cả chúng chỉ là đoạn mở đầu của một câu chuyện dài nào đó khác nữa, vô tận như một mê lộ. Thế nên hiệu ứng Droste không phải như kĩ thuật “lồng gương”, mà nếu chúng ta thử mô tả một mạng lưới cấu trúc cốt truyện theo cách dưới đây có lẽ sẽ không diễn tả đầy đủ tính phân nhánh và phát triển của văn bản (xem Hình 3). Hiệu ứng Droste ở đây chính là tính chất *phản tư* của tiểu thuyết, một kiểu *self-reflexive metafiction*, bởi “Mọi câu chuyện vĩ đại, về cơ bản, là một sự phản tư lên chính nó chứ không phải là một sự phản tư về thực tại.” (Raymond Federman) (Phạm, 2018).

Hình 3. Mạng lưới các văn bản trong tiểu thuyết “Nếu một đêm đông có người lữ khách” của Italo Calvino

Nếu một đêm đông có người lữ khách

Hình 4. Cấu trúc cốt truyện “Nếu một đêm đông có người lữ khách”

Thay vào đó, ta có thể hình dung cấu trúc truyện kể là một vòng tròn hở, gồm ít nhất hai vòng tròn đồng tâm (cũng không liền mạch) [xem Hình 4]. Các phần truyện được đánh số [1], [2]... là hành trình của Người đọc, mô tả những sự kiện diễn ra bên ngoài cuốn sách (bắt đầu từ khi Người đọc đi đến tiệm sách và mua cuốn *Nếu một đêm đông có người lữ khách*) cho đến khi Người đọc cưới Người đọc Nữ, và vẫn đọc chưa xong tiểu thuyết này. Trên chặng đường của sự đọc, Người đọc thường bị dừng đột ngột (do cuốn sách bị lặp lại, bị những trang trắng, bị dở dang, bị xếp nhầm bìa, bị tráo đổi...), mà bất cứ một ngã rẽ nào cũng đều dẫn tới một tiểu thuyết khác. Phần [1] như là trung tâm để dẫn vào câu chuyện, nhưng đến phần [8] ta lại thấy như tất cả sắp quay lại từ đầu. Tương tượng, cấu trúc cốt truyện như vụ nổ Big

Bang, từ một điểm duy nhất và tung vỡ thành nhiều mảnh khác nhau, từ đây vận hành theo cơ chế khác nhau, dù rốt cuộc vẫn thuộc về một vũ trụ chung nhất. Italo Calvino đã nói đến những cuốn sách xuất hiện - biến mất - chúng quay lại và không còn là chúng như trước nữa, như những “ngụy thư”: “... bởi sự viết luôn luôn có nghĩa là che giấu một cái gì đó sao cho người ta rồi sẽ khám phá ra; bởi sự thực có thể lộ hiện từ ngòi bút của tôi giống như một mảnh vỡ bị tách ra khỏi một khối đá lớn do sự tác động dữ dội rồi thì văng ra xa; bởi không có sự chắc chắn nào nằm ngoài sự trá ngụy” (Calvino, 2011). Vì vậy, chúng ta có thể đọc văn bản của Italo Calvino theo các vòng tròn ngoài, tức những chương có đánh số, nhưng tất cả những bí hiểm và sự lôi kéo quái dị của việc đọc lại khiến ta không ngừng rẽ

nhánh. Nhân vật chính - Người đọc - được gọi là “bạn” (*you*) trong tác phẩm với hành động chính là “việc đọc” một lần nữa lại trở thành đối tượng của “sự đọc”. Các câu chuyện khác nhau đan bện vào nhau thông qua sự tình cờ, sự nhầm lẫn, tương chừng như một mối quan hệ lỏng lẻo, kì thực lại đưa tới những xác quyết cao hơn: người đọc không chỉ ở bên kia ranh giới của việc “viết”/ “sáng tác” và việc “đọc”/ đánh giá. Anh ta đã thực sự bước chân vào bên trong chuỗi hư cấu và nhận ra mình đã đánh mất khả năng “coi những gì được viết ra như một cái gì đã hoàn tất và chung quyết, không thể thêm gì vào mà cũng không bớt được gì ra” (Calvino, 2011). Sự va đập của các văn bản - bản sao lỗi mang hiệu ứng Droste - khiến tất cả câu chuyện không được hoàn thành, ý nghĩa của toàn bộ cuốn sách không ngừng bị “tri hoãn”, chuyển dịch, nói lỏng, đập vụn. “Sự thay đổi giữa đóng khung và tháo khung hay còn được gọi là sự kiến tạo nên một ảo tượng thông qua tính bất khả tiếp nhận cung cấp một phương pháp giải kiến tạo đặc lực nhằm thiết lập nên mạng lưới ý nghĩa của văn bản.” (Phạm, 2018). Điều đó được tiến hành thông qua thủ pháp “giễu nhại” - con đường mà các tiểu thuyết hậu hiện đại tổ chức trò chơi văn bản, phá dỡ thế giới cũ để tạo lập những thế giới song hành.

Ý tưởng của Calvino hết như tinh thần giải cấu trúc của J.Derrida⁵. Triết học Derrida hướng tới quan điểm không có ngữ cảnh toàn trị. Tính ổn định ngữ nghĩa của ngôn từ là không thể có (với ý nghĩa như thế, đó là ảo tưởng) trong chừng mực bất kì kí hiệu nào cũng nhắm tới sự đa bội vô tận của ngữ cảnh sử dụng, bao gồm cả

ngữ cảnh của quá khứ và tương lai, và vì thế, nó làm tiêu tán sự tự đồng nhất riêng biệt”, sự tự đồng nhất ấy không bao giờ có “trong thực tại”, bởi vì nó bị “phân rã”, bị trầm lắng trong quá trình *tri biệt* (*différance*) vô tận. Sự lỏng chiều của các lớp văn bản và phương thức đa kết (gợi nhắc mê lộ và thư viện khổng lồ Babel của Borges, ám chỉ tính liên văn bản và siêu văn bản) đưa chúng ta đến tinh thần của chủ nghĩa giải cấu trúc. Theo Derrida, văn bản không thể được cắt nghĩa bằng nguồn gốc (tác giả, xã hội, lịch sử: tức là bối cảnh) bởi vì gốc của nó là sự tái lập. Đặc trưng của viết là *tính văn bản*, mà tính văn bản vừa là sự kết thúc vừa là sự không - kết thúc của văn bản: Chúng ta không thể nghĩ đến việc kết thúc một cái gì đó không có giới hạn. Sự kết thúc là vòng giới hạn trong đó sự tái lập *tri biệt* mãi được lặp đi lặp lại. Đó chính là không gian vận hành của nó. Sự vận động này là sự vận động của thế giới như một trò chơi. Derrida đưa ra thuật ngữ *différance*, phá hủy sự tôn thờ tính đồng nhất, đồng thời là “làm khác” những cái biểu đạt, chuyển dịch lại, trôi trượt, tái tạo lại trò chơi, để không bao giờ chúng ta chạm tới được cái được biểu đạt cuối cùng khi mà bản thân nó không đóng vai trò cái biểu đạt của một cái gì khác.

J.Derrida cùng với nhiều nhân vật nổi tiếng khác như Kristeva, Roland Barthes, Deleuze... của phái Hậu cấu trúc luận đi con đường đối lập với chủ nghĩa cấu trúc Saussure mà theo đó, cái biểu đạt (hình thức của kí hiệu) sẽ dẫn dắt trực tiếp về cái được biểu đạt (nội dung của kí hiệu). Tập trung vào xem xét việc “viết” các kí hiệu, Derrida đã bác bỏ toàn bộ lịch sử siêu hình học Phương Tây vốn dựa trên cách thức vận hành của các cặp đối lập. Ông đã khởi xướng thuyết Giải cấu trúc (*Deconstruction*) các diễn ngôn. Lí thuyết này phủ định tính bất biến của cấu trúc, nó khẳng định sự vắng mặt (hoặc sự biến đổi liên tục) của cấu trúc, của hạt nhân và của những ngữ nghĩa đơn trị trong các diễn ngôn. Mối quan hệ (trực tiếp) giữa cái biểu đạt và cái được biểu đạt vì thế bị thủ tiêu, chúng ta chỉ còn thấy một chuỗi vô tận các kết nối, sự “trôi tuột” từ một cái biểu đạt này sang một cái biểu đạt khác. Derrida sử dụng khái niệm văn bản như một mạng lưới với vô vàn giao cắt, xoắn xuýt, đan dệt, không có mở đầu, không có hoàn kết, có thể thâm nhập bằng vô số cửa ngõ, nhưng không có lối vào chính đạo, nó vừa vô tận vừa nước đôi, vừa thực vừa ảo, phi trung tâm... Những ý tưởng phức tạp kiểu giải kiến tạo của triết gia người Pháp

---

⁵Jacques Derrida là một trong những triết gia gây tranh cãi nhất thế kỉ XX. Tên tuổi của ông gắn liền với thuyết Giải cấu trúc, hay còn gọi là Giải kiến tạo, một cách tiếp cận phức tạp và đa nghĩa về việc đọc và hiểu những văn bản mà ta đã viết ra. Derrida đã nói trong cuốn sách nổi tiếng của ông, cuốn *Về văn tự học*, rằng “không có gì nằm ngoài văn bản” (trong bản gốc tiếng Pháp, Derrida đã viết: ‘Il n’y a pas de hors-texte’ [*Không có gì ngoài văn bản*]), nhưng ngay cả việc thấu hiểu thực sự Derrida muốn nói gì qua phát ngôn này cũng vô cùng khó khăn (DK & Lê, 2019).

này có nhiều gặp gỡ với tiểu thuyết gia hậu hiện đại Italo Calvino. Như Calvino đã giải thích qua lời Người đọc Nữ Ludmilla: "... phải là cuốn tiểu thuyết mà động lực duy nhất là khát vọng kể chuyện, chất chùng chuyện này lên trên chuyện khác, không cố áp đặt lên ta một cách nhìn thế giới, mà chỉ để ta quan sát sự lớn dần của nó, như một cái cây, một sự xoắn xuýt vào nhau như của cành và lá..." (Calvino, 2011).

Điều này cũng tương tự như quan niệm của Roland Barthes trong công trình *S/Z*, nói rằng mỗi tác phẩm văn học riêng lẻ là một phần của một mạng lưới rộng lớn tạo thành một văn bản duy nhất (đa bội, phi trung tâm). Tác phẩm là tập hợp các văn bản tạp chủng, phân mảnh, không đầu không cuối, không tầng bậc, phi tuyến tính, phi hoàn kết... Ý tưởng về một văn bản như một gốc nhìn được tạo thành từ những mảnh vỡ và giọng nói từ các văn bản khác, phù hợp với một số đặc điểm nổi bật nhất của *Nếu một đêm đông có người lữ khách*. Cấu trúc cuốn sách của Calvino cũng có thể là một minh họa rõ ràng cho quan niệm về mạng lưới văn bản, trong đó đồng thời cũng thể hiện các quan điểm của Calvino về văn chương, về quá trình sáng tạo. Đồng thời nó cũng cho thấy "cái chết của tác giả" như lời tuyên bố của Roland Barthes: "sự ra đời của độc giả phải trả giá cho cái chết của tác giả" (*the birth of the reader must be ransomed by the death of the Author*) (Barthes, 1968), bởi toàn bộ hành trình "đọc" của Người đọc trong truyện đã nảy sinh các văn bản khác nhau và "tác giả của mỗi cuốn sách là một nhân vật hư cấu mà tác giả có thể phát minh ra để biến anh ta thành tác giả những tác phẩm hư cấu của mình" (Calvino, 2011). Như lời Roland Barthes viết: "Như vậy là toàn bộ hữu thể của cái viết được bộc lộ ra: văn bản được tạo thành từ cái đa chiều đa diện có nguồn gốc từ nhiều nền văn hoá đang đối thoại, giễu nhại, tranh cãi với nhau; nhưng có một nơi mà sự đa chiều đa diện ấy quy tụ lại thành một mối, nơi ấy không phải là tác giả như người ta vẫn nói từ trước đến nay, mà là người đọc. Người đọc là cái không gian, nơi đó khắc ghi không mất một trích dẫn nào trong số những trích dẫn tạo nên sự viết. Tính thống nhất của một văn bản không nằm ở nguồn mà ở đích của nó, có điều cái đích đó không còn mang tính riêng tư cá nhân nữa. Người đọc ấy là người không lịch sử, không tiểu sử, không tâm lí, anh ta chỉ là một ai đó, là nơi tập hợp trong cùng một phạm vi tất cả những dấu ấn tạo thành văn bản viết" (Barthes, 1968).

4. Kết luận

"Tôi khởi sự bằng một hình ảnh nhỏ bé duy nhất rồi phóng lớn nó lên" (Duy, 2013). Đó là câu trả lời của Italo Calvino khi được phỏng vấn rằng ông bắt đầu từ một nhóm nhỏ các ý tưởng rời rạc hay bắt đầu từ một ý niệm lớn hơn rồi dần dần lấp đầy vào. Thật vậy, trò chơi siêu hư cấu mà Calvino vẽ nên đơn giản bắt đầu từ một hình ảnh nhỏ bé duy nhất - một lữ khách giữa đêm đông. Câu chuyện như không có gì lại mở ra hàng loạt sự việc khác. Mỗi tiểu thuyết nhỏ như không liên quan đến nhau lại có mối ràng buộc nào đó, hoặc là thứ ngôn ngữ được viết nên, hoặc là tác giả, hoặc là người dịch. Bước vào cuộc phiêu lưu, bạn phải chuẩn bị cho mình sẵn sàng mọi thứ, bởi không thể biết trước được tiểu thuyết tiếp theo sẽ là gì, bạn sẽ trải nghiệm những gì, đồng hành cùng ai. Cuốn tiểu thuyết không có nhân vật chính, có chăng nếu có đó chính là Người đọc cùng người bạn đồng hành. Qua mỗi phần, đi khắp thế giới với những cuốn tiểu thuyết dang dở, chỉ có phần đầu, đầu bạn như muốn rồi tung. Bạn không còn tìm kiếm câu trả lời cho phần kế tiếp của cuốn *Nếu một đêm đông có người lữ khách* của Italo Calvino mà là đi tìm câu trả lời của phần tiếp theo của cuốn mà bạn đang đọc dở sau đó. Thông qua đó bạn sẽ có những tích lũy về cuộc sống cũng như sự đọc. Vấn đề cuốn sách đặt ra là một câu hỏi lớn hơn ta tưởng. Tra vấn không ngừng bản chất của đời sống và hiện tồn của xã hội, phản tỉnh chúng ta về cái nhìn cục đơan và xác tín bằng sự hoài nghi về bản thể đời sống vốn không có chân lí toàn trị, đó chính là sự hiện minh của tiểu thuyết.

Người ta nói Calvino từng tuyên bố rằng phong cách của mười câu chuyện trong cuốn tiểu thuyết *Nếu một đêm mùa đông có người lữ khách* có ảnh hưởng từ các tác giả Bulgakov, Kawabata, Tanizaki, Rulfo, Arguedas, Borges và Chesterton. Thực sự, như quan niệm của những nhà giải cấu trúc rằng một tác phẩm thực sự là quá trình xếp chồng các văn bản và không có gì ngoài văn bản, tiểu thuyết của Italo Calvino cũng là một cuộc chơi liên văn bản. Cái kết của nó sau tất cả các rối rắm hỗn độn trở nên vô cùng đơn giản, Người đọc vẫn tiếp tục đọc tác phẩm mà anh ta đã theo đuổi, chưa có hồi kết, cứ dở dang như chính cái nhan đề của cuốn sách vậy.

Tài liệu tham khảo

- Barthes R. (1968). *Cái chết của tác giả* (Lý T. P., Trans.). *Phê bình văn học*. <https://phebinhvanhoc.com.vn/cai-chet-cua-tac-gia/>.
- Calvino, I. (1981). *If on a winter's night a traveler* (W. Weaver, Trans.). Harcourt Brace Jovanovich, Publishers.
- Calvino, I. (2011). *Nếu một đêm đông có người lữ khách* (T. C. Đ. Trần, Trans.). Văn học.
- DK, & Lê, N. T. (2019). *Triết học - Khái lược những tư tưởng lớn*. Dân trí.
- Duy, Đ. (2013, March 29). *The Paris Review - Nghệ thuật hư cấu, số 130: Italo Calvino (phần 2, hết)*. *Chiếc Nón*. <https://chiecnon.wordpress.com/2013/03/29/the-paris-review-nghe-thuat-hu-cau-so-130-italo-calvino-2/>.
- Knowles, D. (2015). *A Redemption of Meaning in Three Novels by Italo Calvino*. English Honors Papers. https://digitalcommons.ursinus.edu/english_hon/2.
- Phạm, T. X. C. (2018, June 4). Dẫn nhập vào lí thuyết siêu hư cấu của Patricia Waugh. *Tap chí Sông Hương Online*. <http://tapchisonghuong.com.vn/tin-tuc/p0/c7/n26526/Dan-nhap-vao-ly-thuyet-sieu-hu-cau-cua-Patricia-Waugh.html>.
- Waugh, P. (1984). *Metafiction: The Theory and Practice of Self-conscious Fiction*. Methuen.

METAFICTION AND DROSTE EFFECT IN THE NOVEL “IF ON A WINTER’S NIGHT A TRAVELER” BY ITALO CALVINO

Nguyễn Phương Khánh

The University of Danang - University of Science and Education

Abstract: *If on a winter's night a traveler* is considered one of the greatest novels by Italian writer Italo Calvino. Published in 1979, this literary work, which belongs to the postmodernist narrative style in the form of a frame story, tells about a reader trying to read a book with the same title from beginning to end. Much of the story's content was written in the second-person's narration, implying that “you” (the Reader) are the protagonist of the novel. Embedded inside are ten short stories (the loose ends of different novels) read by the main character, which causes the book to constantly switch between settings, narrators, and styles. *If on a Winter's Night a Traveler* is truly a perfect illustration for the literary style characterized by metafiction and postmodernism. The novel is a conscious textual play with various techniques employed such as authorial role limitation, reader involvement in the plot line, open structure, non-linearity, fragmentation, multiplicity, and intertextuality. By effectively using these devices, Calvino deconstructs the traditional novel form and creates a new structure which shows a parallel between the processes of writing and reading a text. Calvino acts as the supreme game-master taking control of both the characters and the real players, who have been pushed into this game-like novel. This article focuses on analyzing the characteristics of metafiction, the Droste effect and deconstruction in Calvino's novel *If on a winter's night a traveler*, thereby helping to grasp his playful language and his narrative techniques as well as to discover his metafictional discourse.

Key words: metafiction; Droste effect; postmodernism; role of readers; deconstruction; the death of the author.